

אשל

האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל
נוסדה ע"י ג'וינט מלב"ן ונתמכת ע"י ממשלת ישראל
וג'וינט ישראל

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה ללימודי רווחה ובריאות
המרכז לחקר ולימוד הזיקנה

סקר התעללות והזנחה של זקנים בישראל

פרופ' צבי איזיקוביץ, גב' טובה וינטרשטיין, פרופ' אריאלה לבנשטיין

פברואר 2005

תמצית מנהלים

אלימות במשפחה זכתה לתשומת לב ציבורי, מחקרי וקליני בארץ ובעולם, ועסקה בעיקר בבעיית הנשים המוכות וההתעללות בילדים. תופעת ההתעללות בזקנים והזנחתם כתופעה חברתית הוכרה באופן יחסי מאוחר יותר ובישראל הוחלט לערוך סקר לאומי ראשון ומקיף בשנת 2003. ביצוע הסקר התאפשר הודות ליזמתם ותמיכתם של אשל, האגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן בישראל, המוסד לביטוח לאומי ואוניברסיטת חיפה, הפקולטה לרווחה ובריאות.

הסקר בוצע ע"י צוות מחקר בראשותם של פרופ' צבי איזיקוביץ, ופרופ' אריאלה לבנשטיין ובריכוזה של גב' טובה וינטרשטיין, בחסות המרכז לחקר ולימוד הזיקנה באוניברסיטת חיפה. סקר זה מציע בסיס נתונים בהיקף לאומי, ראשון וייחודי מסוגו, על תופעת ההתעללות בזקנים והזנחתם. מטרת הסקר היו:

- לעמוד על היקף תופעת ההתעללות בזקנים בישראל, לצורותיה
- לאפיין ולהבין את טבעה של ההתעללות וההזנחה מנקודת ראות הנפגע
- לאפיין את הגורמים המובילים להתעללות והזנחה
- לבנות פרופילים של זקנים/זקנות המצויים בסיכון להתעללות

המדגם כלל 1,045 נבדקים מתוכם 392 גברים מעל גיל 65, ו-653 נשים מעל גיל 60 המתגוררים בקהילות העירוניות בארץ. הישובים נדגמו בדגימת אשכולות המבוססת על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (1995) תוך מתן ייצוג פרופורציונלי לישובים יהודים וערבים (כ- 89% הם יהודים ו-11% לא יהודים). בכל ישוב נערכה דגימת שכבות שבאמצעותה נדגמו זקנים וזקנות באופן פרופורציונלי לגודל האוכלוסייה הזקנה באזור הסטטיסטי הנתון ולפי מגדר.

הכלי שפותח לצורך המחקר כלל את המרכיבים הבאים: מרכיב סוציו-דמוגרפי, מרכיב בריאותי, בריאותי, מרכיב הבודק מצב תפקוד יומיומי של זקנים, מדד לבדיקת תחושת ביטחון כללית בקרב זקנים, מדדים

לבחינת שבעה סוגי התעללות (אלימות פיזית, התעללות מילולית, התעללות חברתית, הזנחה, ניצול כלכלי והתעללות מינית), מדד הבודק עמדות כלפי זקנים וכלפי התעללות בזקנים ודף תצפית פתוח לסוקר. בנוסף פותח כלי חדש הממפה את מערכות התמיכה החברתיות שבסביבת חייו של הזקן/ה ובכך מאפשר לקשר בין המתעלל הספציפי לסוג ההתעללות ולספק מימדים נוספים על מערך היחסים המשפחתי.

התעללות

הממצאים מצביעים על כך כי 18.4% מהנחקרים היו חשופים לסוג פגיעה אחד או יותר (אלימות פיזית ומינית, התעללות מילולית, הגבלת חופש וניצול כלכלי) במהלך 12 החדשים שקדמו לביצוע הסקר. שיעור המדווחים על לפחות סוג אחד של התעללות והזנחה בקרב האוכלוסייה היהודית דומה לשיעור המדווחים בקרב האוכלוסייה הלא יהודית (18.3% ו-19.6% בהתאמה). בחלוקה לפי מגדר ולאום נמצא כי שיעור הגברים והנשים הכללי המדווח על אחד או יותר מסוגי התעללות זהה. נשים נמצאו נפגעות לעתים קרובות יותר מגברים ביחס לאלימות פיזית ומינית ואילו נשים זקנות ערביות נמצאו כאוכלוסייה הפגיעה ביותר בין כל קבוצות האוכלוסייה.

בחלוקה לפי קרבה משפחתית נמצא כי אלימות פיזית ומינית, התעללות מילולית והגבלת חופש מתרחשים בעיקר בקרב בני זוג בעוד שניצול כלכלי מתבצע בעיקרו על ידי ילדים בוגרים. גורמים חוץ משפחתיים נמצאו כמעורבים באופן שולי בהתעללות ואפילו שימשו במידה רבה כתובת עבור הקשישים לתמיכה וסיוע.

כשבוחנים את הממצאים לפי פירוט סוגי ההתעללות התקבלה התמונה הבאה: שיעורי האלימות הפיזית והמינית נמוכים (2%) ותואמים לממצאים שדווחו בעולם. אלימות פיזית ומינית נמצאה תמיד בשילוב עם סוגי התעללות אחרים, ולכן ההשלכות על חיי הזקנים הן מעבר לשיעורים המוחלטים של התופעה. נמצא פער משמעותי בחשיפה לאלימות פיזית ומינית בין גברים ונשים כאשר נשים דיווחו על שיעורים גבוהים יותר ובמיוחד נשים באוכלוסייה הלא-יהודית, שסבלו מאלימות זו.

כ-8% מהנבדקים דיווחו על התעללות מילולית הכוללת צעקות, השפלות ואיומים. סוג זה מאופיין אף הוא בדיווח על שילוב בינו לבין סוגים נוספים של התעללות. בקרב הגברים הנפגעים מהתעללות מילולית, החלק הארי של הפוגעים היו בנות זוג, בעוד שלגבי נשים הפוגע העיקרי הוא בן הזוג אך גם בני משפחה אחרים, לרוב ילדים ומטפלים אחרים. בנוסף, אחוז גבוה יותר של גברים יהודים מאשר לא יהודים היו חשופים להתעללות מילולית. נשים אשר נחשפו לסוג התעללות זה בהשוואה לנשים במדגם שלא סבלו מהתעללות מילולית, היו צעירות יותר ופחות משכילות, ומספר הדיירים בביתן רב יותר.

הגבלת חופש משמעותה אי שימוש בטלפון, נעילה בבית והגבלת שימוש בכסף נמצאה בשיעורים יחסית נמוכים - כ-2.7%. ממצא זה תואם את המחקרים המועטים אשר בדקו סוג התעללות זה. נמצאו הבדלים משמעותיים בין יהודים לערבים כך שנשים ערביות חוות שיעורים גבוהים יותר של הגבלת חופש. ייתכן והבדלים אלו ונובע מהבדלים תרבותיים ומבנה פטריארכלי חזק יותר במשפחה הערבית.

שיעור המדווחים על ניצול כלכלי היה 6.6% כשהקטגוריה השכיחה ביותר שדווחה הייתה הפעלת לחץ למתן כספים בניגוד לרצונו של הזקן/ה, לאחריה לקיחת כספים בניגוד לרצון הזקן/ה, גרימת הוצאות כספיות מוגזמות והחתמת מסמכים וזיופים. סוג זה של התעללות, בניגוד לאחרים בולט בשכיחות הגבוהה של ילדים בוגרים ובני משפחה אחרים כמנצלים.

האינטראקציה ביחסי התעללות מאופיינת בעיקרה על ידי תגובות לא מסלימות של הנבדקים כלפי הפוגעים כלומר, התגובה של הנפגעים לא נמצאה חמורה יותר מההתעללות שהוא סובל ממנה. יחד עם

זאת, השיעורים הגבוהים של התעללות מילולית מצביעים על פוטנציאל הסלמתי. למרות הממצאים על תגובות שקטות ללא נטיות לא הסלמתיות, תוצאות ההתעללות כפי שדווחו משפיעות באופן ישיר על איכות החיים של הקשישים, הן במישור הפיזי, נפשי והן במישור החברתי וכלכלי.

ניתן לזהות שני דפוסים בסיסיים של פוגעים. בני זוג כפוגעים מאופיינים בשכיחות גבוהה של בעיות בריאות כרוניות, נכות פיזית, דמנציה ובעיות נפשיות. כאשר הפוגעים היו ילדי הקשישים הרי שבלטו מאפיינים של מגורים משותפים, אבטלה, בעיות נפשיות והתמכרויות למיניהן, הליכי גירושין או פרידה. עקב שכיחות נמוכות של התופעה הרי שהיכולת לנבא הייתה מוגבלת בהקשר לאלימות פיזית ומינית, הגבלת חופש וניצול כלכלי. בעוד שהתעללות מילולית הייתה ברת ניבוי משופר.

הגורמים המנבאים (מנבאים 26.3% מהשונות) לגבי התעללות מילולית היו לאום יהודי, השכלה נמוכה, בריאות לקויה, תחושת בדידות והזנחה, הכנסה גבוהה יותר, מצב משפחתי- לנשואים יש יותר סיכוי להתעללות מילולית, כמו כן, אלה הפונים פחות לשירותים רפואיים יש סיכוי להתעללות מילולית.

לא נמצאו הבדלים מובהקים בדפוסי השימוש בשירותים בקרב הסובלים מהתעללות לעומת אלה שאינם סובלים הן בקשר עם נותני שירותים רפואיים, נותני שירותי פנאי והן בקשר עם נותני שירותי סיעוד.

עיקר הפניות הן לשירותי בריאות, ובסדר יורד, פניות לשירותי טיפול אישי יומיומי-ADL ושימוש במועדוני גמלאים ומרכזי יום. עוד נמצא כי רמות הצורך בסיוע יומיומי ועזרה כספית של המדווחים על התעללות דומים לכלל אוכלוסיית הזקנים.

שכיחות הפניות הגבוהה ביותר בקרב הסובלים מהתעללות והזנחה לעזרה הייתה למטפלות הבית, לאחריו עובדים סוציאליים, משטרה ובני משפחה אחרים, חברים ומכרים, רופא/אחות ומערכת המשפט ולבסוף הפנייה למתנדבים. הנימוקים הדומיננטיים לאי פנייה לעזרה בקרב אלה הסובלים מהתעללות והזנחה קשורים להיגדים כמו: עניין משפחתי פרטי, אהבת הפוגע וחוסר רצון שהוא ייפגע.

עמדות הנבדקים נבחנו סביב שלושה תחומי תוכן: יחסים בין דוריים בזקנה, הצדקת שימוש בכוח במערך היחסים הבין זוגי והבין דורי והצורך לערב שירותים חברתיים במצבים של התעללות. נמצא כי נשים נוטות לתמוך פחות בסולידריות בין דורית ובצידוקים להפעלת כוח ומאמינות יותר ברשתות תמיכה וסיוע חברתיות. בנוסף, יהודים נטו יותר לתמוך בסיוע רשתות התמיכה החברתיות במרים של התעללות לעומת הנבדקים הערבים. רמת הכנסה גבוהה נמצאה כמשפיעה על עמדות המאמינות ומצדיקות פחות שימוש בכוח ונטייה לראות את המערכת החברתית כמשאב לעזרה.

נראה כי התעללות בזקנים מתרחשת בקונטקסט רחב ומורכב הדורש מיפוי סיכון להתעללות לפי מעגלי קירבה משפחתיים ועל פי השילובים בין סוגי התעללות השונים. תוקפנות מילולית מהווה מימד מארגן בין סוגי התעללות האחרים והיא משמשת כלי ליצירת אקולוגיה של טרור וקונפליקט שבאמצעותו קל יותר לממש את הצורות האחרות של התעללות. על כן, שיעורים גבוהים של התעללות מילולית הם בבחינת דגל אדום לקיום יחסי התעללות והתגברותם.

התעללות מילולית הדדית בעיקר בקרב האוכלוסייה היהודית מצביעה על קיומם של מאפיינים ייחודיים של יחסים אינטימיים בזיקנה כמו דרגת שחיקה, תלות וחשיפה הדדית התורמים לרמות גבוהות של תוקפנות. יש לפתח דרכי תקשורת המעצימות קשישים ביחידה הזוגית על מנת להתמודד עם קונפליקטים אישיים ובין-אישיים. נראה כי התגברות הצרכים הפיזיים והבריאותיים בשלב זה של החיים כמו גם מידת התלות במטפל העיקרי מנטרלת את הסלמת הקונפליקטים, מובילה ל"הזדקנות החוצה" מהאלימות ותיעולה לסוגים אחרים של התעללות כמו התעללות מילולית. יש צורך לערוך מחקר נוסף על אוכלוסיות מזהות על מנת לפתח מודל של ניבוי מסוכנות להתעללות. הניצול הכלכלי שמתבצע בעיקרו על ידי ילדים

בוגרים מצריך פיתוח ערנות, מודעות ושיתוף פעולה בקרב הגורמים הרלוונטיים זאת בשל הנטייה הרגשית של הקשישים להסתיר תופעה זו. פערי הכוח בחברה היהודית מצומצמים יחסית לחברה הערבית בה נשמר המבנה הפטריארכלי המסורתי ובכך מעמיד נשים זקנות ערביות בסיכון גבוה לסוגי ההתעללות השונים. על כן נדרשת תשומת לב ותכנון שירותים לאוכלוסייה זו. על פי דפוסי שימוש בשירותים ופנייה לעזרה נראה כי יש להשקיע בהקניית מיומנויות באיתור וזיהוי האוכלוסייה הסובלת מהתעללות בעיקר במסגרת השירותים הרפואיים ובקרב מטפלים חוץ משפחתיים.

הזנחה

25% מהקשישים דיווחו על הזנחה כללית, שמשמעותה אי סיפוק צרכי חיים בסיסיים בתחומים שונים. צרכים אלו לא סופקו לפחות פעם או פעמיים בשלשת החדשים שקדמו לביצוע הסקר. 18% מהמשיבים דיווחו על הזנחה בצרכים ראשוניים הכוללים: תזונה, היגיינה וסיפוק שירותים רפואיים, בעוד שהזנחה בצרכים משניים הכוללת סיפוק שירותים ביתיים ותיקון/התקנה של אביזרי עזר הנדרשים לזקנים תורמת כ-7% נוספים לסך הכללי.

נמצא כי הזנחה חוצה מגדר כך שגם גברים וגם נשים סובלים מהזנחה. הגורמים שנמצאו מנבאים הזנחה (ניבוי גבוה של כ-60% מהשונות): לאום יהודי, נזקקות לעזרה בתחומי ADL, בריאות לקויה, קשר עם שירותים רפואיים (המצביע על מצב פיזי לא טוב), תחושת בדידות ותחושת הזנחה סובייקטיבית וצורך בעזרה כספית.

שיעורי ההזנחה הגבוהים מוסברים כנראה בנטייה של הקשישים להימנע מ"הטריד", ולשתף בנזקקותם או לבקש עזרה מבני המשפחה. ראוי לציין ש כ-20% מהם דיווחו על תגובות של סירוב או התעלמות מצד בני משפחתם לפנייתם לעזרה, ואילו כ-8% ציינו שזכו לתגובות זלזול וכעס. לאור העובדה שנמצאו שיעורי הזנחה גבוהים חוצי מגדר, יש להכיר בה כבעיה חברתית ולהשקיע באיתור וזיהוי גורמי הסיכון ובמשאבים לצמצומה. התרחבות אוכלוסיית הקשישים בארץ מחייבת חשיבה כוללת בין מוסדית ובין דיסציפלינרית על מנת להתמודד עם בעיה זו.